

H

F

HOLNDFSTVL

5

0

Wim Laman

AGAMEMNON

Wilt u weten
wat er op de
achtergrond speelt?

Oresteia

Opera in 3 bedrijven naar Aischylos

1e bedrijf: Agamemnon

Muziek en libretto: Wim Laman

Wereldpremière

de Volkskrant

Nieuwsgierige krant voor nieuwsgierige mensen

Bel gratis 06-0561 voor een proefabonnement

Inhoud

Programmagegevens 5

Synopsis 6

Een opera over de onheilkiem uit het huis Argos 9
Emile Wennekes

Libretto 19

Biografieën 44

Colofon 48

Fragment uit het jubileumboek: Een Nederlands wonder. Vijftig jaar Holland Festival

'Het Holland Festival streeft ernaar uit de schatkamers der wereldliteratuur werken voor het voetlicht te brengen, die niet tot het gangbare repertoire behoren en (-) de opvoering van Nederlandse werken in een zodanige vorm te bevorderen, dat het buitenland ze ziet als een spiegel van onze cultuur', aldus dr. Paul Cronheim in de verantwoording van de eerste Nederlandse opera in het festival van 1950.

Gouden dodenmasker van Agamemnon

Oresteia

**Opera in 3 bedrijven
naar Aischylos**

1e bedrijf: Agamemnon

Muziek en libretto: **Wim Laman**

Wereldpremière

Concertante uitvoering

De opera wordt in het oud-Grieks
gezongen

Concertgebouw, Grote Zaal

vr 27 juni, 20.15 uur

einde ca. 21.25 uur

Coproductie Holland Festival/
NPS-Radio

Muziekuitgave: Donemus, Amsterdam

Deze compositie is tot stand gekomen
met financiële steun van het Fonds
voor de Scheppende Toonkunst.

Rolverdeling

Agamemnon
Omar Ebrahim

Klytaimnestra
Susan Bickley

Kassandra
Susan Narucki

Aigisthos
William Lewis

Koorleider 1
Harry Peeters

Koorleider 2
Henk van Heijnsbergen

Wachter
William Lewis

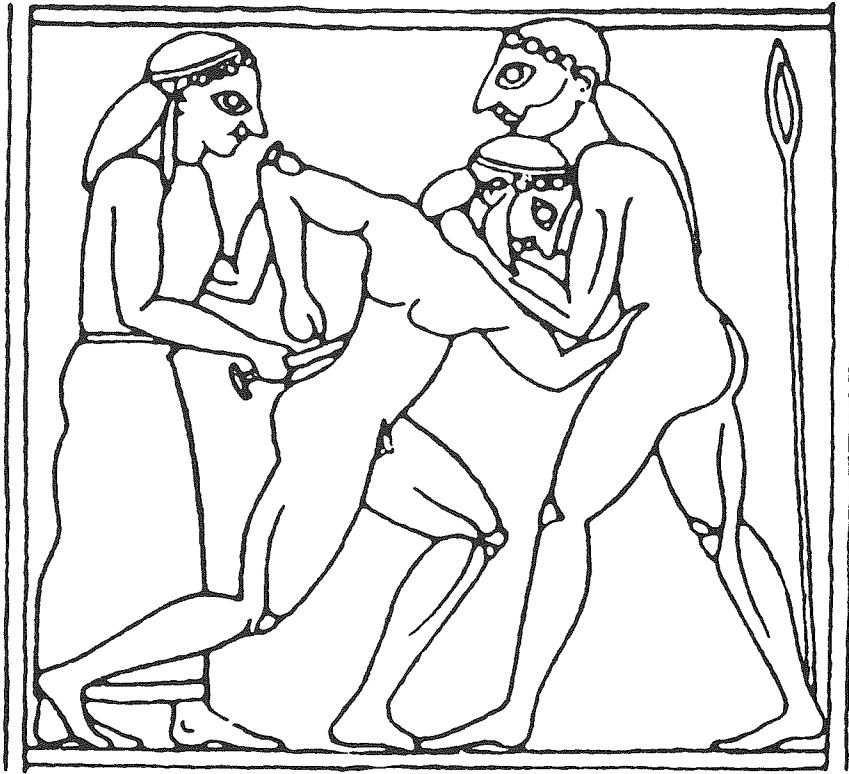
Radio Symfonie Orkest

Groot Omroepkoor
Instudering: **Martin Wright**

Klankregie
Paul Jeukendrup

Assistent-dirigent
Kees van der Burg

Muzikale leiding
Ed Spanjaard

Klytaimnestra en Aigisthos vermoorden Agamemnon.
Tekening uit ± 560 v. Chr., naar een bronzen reliëf.

Synopsis

Personages:

Agamemnon (zoon van Atreus), koning van Argos

Klytaimnestra, vrouw van Agamemnon, koningin van Argos

Kassandra (dochter van Priamos), Trojaanse profetes, door Agamemnon meegevoerd uit Troje

Aigisthos (zoon van Thyestes, broer en tegenstrever van Atreus) minnaar van Klytaimnestra

Koorleiders

Wachter

Plaats van handeling: de burcht van Argos (Mykene), waar de koningen uit het geslacht van Atreus al generaties lang de scepter zwaaien. Op het huis van Atreus rust een vloek: moord en overspel gaan hand in hand met overvloedige rijkdom.

Het is het tiende jaar van de Oorlog met Troje: Agamemnon, de koning van Argos, is met zijn broer Menelaos ten strijde getrokken tegen deze burcht van koning Priamos. De aanleiding: de ontvoering van Menelaos' vrouw Helena door Paris, de zoon van Priamos. Om de windstilte, die het uitvaren van Agamemnons vloot naar Troje belemmerde teniet te doen, had de godin Artemis Agamemnon opgedragen zijn eigen dochter, Ifigeneia, te slachtofferen.

Het is nacht. Een wachter op de burcht kijkt uit naar het vuurbaken dat Troje's val moet aankondigen. Klytaimnestra regeert Argos 'als een man'; als de muren van deze burcht spreken konden...

Dan ontwaart hij plotseling het vuursignaal: Klytaimnestra moet het nieuws onmiddellijk weten. Juichkreten weerklinken, Klytaimnestra laat rokooffers brengen. Het koor van de oudere burgers van Argos vraagt Klytaimnestra naar de reden van de feestvreugde: Troje is eindelijk gevallen en Agamemnon zal terugkeren. Maar het koor vraagt zich af, of dit ook het einde betekent voor de geweldsspiraal die het huis Atreus al generaties lang teistert. 'Moeten wij lijden om achter de waarheid te komen?'

Agamemnon keert terug, met Cassandra, die 'oorlogsbuit' en minnares tevens is. Klytaimnestra bezweert hem, nooit ontrouw te zijn geweest; de tien jaren van de oorlog met Troje waren een kwelling voor haar – te meer omdat ook hun zoon Orestes buiten Argos in veiligheid gebracht moest worden.

Klytaimnestra wil Agamemnon het paleis laten betreden via kostbare, purperen tapijten. Maar Agamemnon is dát teveel eer: zoiets is alleen de goden voorbehouden. Als Agamemnon uiteindelijk zwicht voor Klytaimnestra's overredingskracht en het paleis over de tapijten binnentreedt, vraagt hij Klytaimnestra om Cassandra met mildheid te behandelen: niemand kiest het slavenjuk uit vrije wil... Klytaimnestra bidt Zeus om steun bij de uitvoering van haar geheime plan. Zij probeert Cassandra ertoe te bewegen, ook het paleis te betreden, maar die krimpt ineen van angst en Klytaimnestra verliest haar geduld: de koorleider moet Cassandra maar overreden. In een lange, spookachtige dialoog probeert Cassandra in duistere orakeltaal duidelijk te maken dat de wraakgodinnen het huis Atreus nog steeds in hun greep houden, dat Agamemnon zal vallen onder Klytaimnestra's zwaard en dat ook zichzelf geslachtefferd zal worden. Maar er zal iemand komen, die deze moorden zal wreken... Als in trance gaat Cassandra uiteindelijk haar noodlot tegemoet.

In het Paleis klinkt een doodscreet: Agamemnon is vermoord.

Klytaimnestra verschijnt aan de paleispoort: aan haar voeten de lijken van Agamemnon en Cassandra: Ifigeneia is gewroken. Agamemnons overspel met Cassandra voorgoed afgestraft; rechtvaardigheid is geschied. Het koor reageert verbijsterd: 'welk gif heeft u gegeten dat u bracht tot deze daad die de volksmond vervloekt? Wie kan deze doem uit het huis verjagen?'

Dan verschijnt Aigisthos, minnaar van Klytaimnestra en troonpretendent van Argos. Hij heeft dit complot gesmeed als wraak voor de verdrijving van zijn vader, Thyestes, en hemzelf uit Argos. Voortaan is het Aigisthos, die met harde hand zal regeren. Wanhopig tracht het koor Klytaimnestra en Aigisthos tot de orde te roepen, door ze te bedreigen, door ze belachelijk te maken. Maar het laatste woord is aan Klytaimnestra: Aigisthos en zij zullen voortaan heersen over Argos.

De Leeuwenpoort in Mykene

Een opera over de onheilskiem uit het huis Argos Agamemnon van Wim Laman

Emile Wennekes

Mykene, Griekenland

Mijmerend liep ik op en rond de reusachtige omwalling (of wat daarvan over was) en stond op een gegeven moment stil aan de noordkant, waar een magnifiek, onherbergzaam landschap je de adem beneemt. Tussen de imposante rotshellingen slingerde zich een smal paadje de bergen in. Ik hoorde een helder, ritmisch getik. Even later verscheen een boer op een muilezel. Hij was in het tijdloos zwart gekleed. Even duizelde het mij: is dit 'NU' – of drieduizend jaar geleden? De klanken die me toen door het hoofd spookten zijn me altijd bijgebleven.

Aldus Wim Laman aan het slot van de briefwisseling over *Agamemnon* die wij gedurende enkele maanden voerden in het tijdschrift *Mens en Melodie*.¹

Als inspiratie een inval is, een lumineuze gedachte, die eerst na een rijpingsproces zijn uiteindelijke gestalte krijgt, dan ligt hier de kiem van *Agamemnon*, het eerste bedrijf van de *Oresteia*, de opera die Wim Laman componeert naar de gelijknamige trilogie van Aischylos. Het begon allemaal zo'n vijftientwintig jaar geleden: 'Met een clubje vrienden en vriendinnen maakte ik een soort 'Grand Tour' door Griekenland. Een van de meest indrukwekkende stops maakten we in Mykene, opgegraven door good old Heinrich Schliemann. Ik liep door de pompeuze Leeuwenpoort en zag de overblijfselen van wat mensenhanden duizenden jaren geleden met gezwoeg en geploeter tot stand hadden gebracht.'

De Griekse reis die Wim Laman in zijn jeugd maakte heeft een onuitwisbare en overweldigende indruk achtergelaten. Het rondlopen door Mykene, waar Agamemnon volgens de overlevering heerste; het zien van Olympia, de plaats van de grote tempel van Zeus; het bezoek aan het amfiteater in Epidaurus – deze impressies zijn onlosmakelijk verbonden met Lamans levenslange fascinatie voor de kunst en cultuur van de oude Grieken in het algemeen, en de *Oresteia* van Aischylos meer in het bijzonder.

Aischylos' *Oresteia* heeft voor Wim Laman een universele betekenis. Met name de 'tragische paradox', die volgens de Leidse classicus, literatuurwetenschapper en dichter Jan Pieter Guépin de kern vormt van de historische ontwikkeling die de mensheid heeft doorgemaakt en die terug te voeren is tot de polariteit tussen (biologisch) zelfbehoud en altruïsme, tussen zelfrechtvaardiging en de geconstrueerde moraliteit van het intermenselijk verkeer, ziet Laman als de essentie van Aischylos' tragedie.

In zijn boek *De beschaving* (1983) beschrijft Guépin hoe met name Aischylos in zijn *Oresteia* worstelt met het probleem van het doden van mensen door mensen – in het bijzonder van de 'reinigende' werking (*catharsis*) van een offerdood. Of zoals Aischylos het (in een vertaling van M d'Hane-Scheltema) verwoordde:

Verwijt wordt met verwijt beantwoord
 en 't valt mij zwaar partij te kiezen.
 De dader wordt gedood; wie doodt, moet boeten.
 Zolang als Zeus zo hooggetroond is, krijgt
 de zondaar straf. Dat is een godenwet.
 Wie kan die doem, die onheilskiem uit huis
 verjagen? Dit geslacht zit steeds
 aan onheil vastgenageld.²

Het is een wijdverspreide opvatting dat Griekse tragedies tot bescheidenheid aansporen, dat zij de bestraffing van de hoogmoed van de mens tonen. In onze ogen moet de tragedieschrijver Aischylos een homme modest zijn geweest, getuige het (zelfgeschreven?) grafschrift waarin wel melding wordt gemaakt van het feit dat hij tegen de Perzen vocht, maar niet dat hij tussen de zeventig en de negentig toneelstukken schreef – de schattingen lopen wat dat betreft uiteen. Slechts zeven hiervan zijn overigens bewaard gebleven.

Van de drie beroemde Griekse tragdie schrijvers Aischylos, Sofokles en Euripides is de eerstgenoemde de oudste. Hij werd omstreeks 525 voor Christus in de buurt van Athene geboren en stierf in 456 op Sicilië. In 490 vocht hij tegen de Perzen, de hevige strijd waarover hij berichtte in *Perzen*. Met de *Oresteia* won Aischylos in 458 de eerste prijs van het jaarlijkse, religieuze theaterfestival van Athene. De *Oresteia* – de enige complete Griekse trilogie die ons is overgeleverd – bestaat uit *Agamemnon*, *Choëforoi* (Offervrouwen) en *Eumeniden* (Wraakgodinnen).

Agamemnon, het eerste deel van de trilogie, verhaalt kortweg van de moord op opperbevelhebber Agamemnon – de koning van Argos (Mykene) – door zijn vrouw Klytaimnestra. Het is een moord uit bloedwraak omdat Agamemnon hun beider dochter Ifigeneia offerde om succes of te smeken in zijn strijd tegen de Trojanen. 'Hij, admiraal van schepen, hij, vernietiger / van Troje, ziet niet dat een valse hond eerst likt / en opgewekt de oren spitst om kort daarop / verraderlijk, gelijk het noodlot, kwaad te doen.'

Na het lezen van een *Anthology of Greek verse*, waarin ook een fragment stond van Aischylos' *Oresteia*, kreeg Laman voor het eerst het idee deze stof te bewerken tot een opera. Een Nederlands libretto was hiervoor op voorhand uitgesloten. Niet dat hij het geen mooie taal vindt, maar Laman vindt onze taal eenvoudigweg muzikaal ongeschikt. Bij het componeren van de Engelse Aischylos' vertaling van de hand Robert Fagles bekwam hem vervolgens het gevoel veel te concreet te zijn. De woordelijke betekenis, en niet in het minst de nogal prozache toon van de vertaling, inspireerden hem muzikaal onvoldoende. Daarop zocht hij een alternatief in twee Italiaanse vertalingen, respectievelijk van Vittorio Alfieri en van Ezio Savino. Deze voldeden echter evenmin. Laman: 'Weliswaar was ook Savino's vertaling nogal direct en eigentijds, maar inspirerend genoeg om te gaan componeren... tot ik op een gegeven ogenblik het gevoel had, wel heel dicht – zo niet: te dicht – bij Verdi's lyriek te zitten en bovendien onbewust in nogal stereotiepe operagebaren terechtkwam.'

Uiteindelijk zou het oud-Griekse origineel van Aischylos het libretto leveren. Uit elk van de akten van de tragedie destilleerde hij een aantal cruciale scènes, die dramaturgisch de verhaallijn van Aischylos volgen. 'De ritmiek van de taal, de klankrijkdom ervan, maar zeker ook de hoge mate van abstractie, waren een geweldige ontdekking voor mij', schreef Laman. 'En zo heb ik dus mijn heil bij Aischylos zelf gezocht; zijn poëzie en dramaturgie zoveel mogelijk rechtgegaan, maar tegelijk zoveel mogelijk distantie betracht, zodat de muziek uiteindelijk het primaat heeft. Immers: de exacte uitspraak van het klassieke Grieks is alleen bij benadering achterhaalbaar/reconstrueerbaar.'

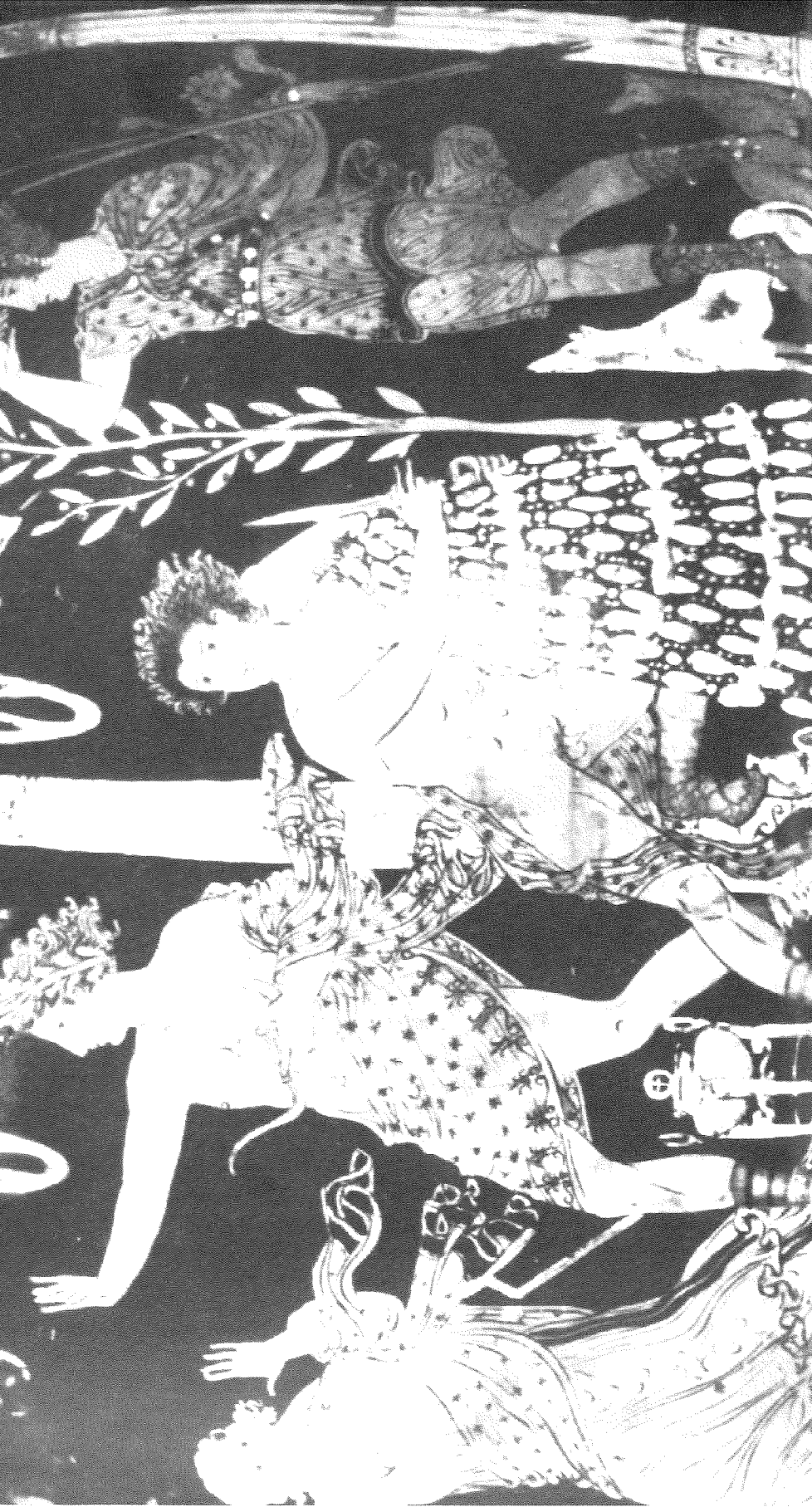
De poëzie, en niet te vergeten het metrum van de oorspronkelijke oud-Griekse verzen liet Laman in zijn adaptatie volledig in tact. Uit de zes scènes van Aischylos' *Agamemnon* ontwikkelde hij acht operascènes. Hiermee realiseert Laman een muzikdrama met een organische, coherente opbouw, met een 'tijdsbeleving' en een logica die specifiek muzikaal zijn.

In omvang en diepgang is geen enkel werk van Laman vergelijkbaar met de *Oresteia*, zijn opera-drieluik-in-wording dat hij herhaaldelijk als een 'levenswerk' typeerde. Toch staat deze opera niet geheel op zichzelf. In verschillende composities van Laman treedt bijvoorbeeld zijn voorliefde voor literaire inspiratiebronnen aan de dag. Zo bevat *Canto Infernale* voor sopraan en orkest (1978, rev. 1980) onder meer teksten uit de *Divina Commedia* van Dante Alighieri. *Het Gevecht*, een compositie voor basbariton, ensemble en tape (1978), is een muzikale omkadering van de elementaire, poëtische taal van schilder/schrijver/musicus Armando; *Fleurs du Mal* voor mezzosopraan en orkest (1981) is gebaseerd op de symbolistische verzen van Charles Baudelaire.

Ook het maatschappelijk engagement dat spreekt uit Lamans benadering van de *Oresteia*-thematiek is niet nieuw. Eerder stelde hij in *Wahnfried, oder die Wagnerdämmerung* voor orkest (1979) Wagners ideologie (en hoe deze later zijn misbruikt) aan de kaak door de meester uit Bayreuth met een hakenkruis op zijn arm ten tonele te laten verschijnen en door *Deutschland, Deutschland über alles* te citeren.

Wim Laman, geboren in 1946 in Den Haag, studeerde in de eerste helft van de jaren zeventig filosofie en muziekgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, en vanaf 1975 muziekwetenschap en sonologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Tijdens zijn studies manifesteerde hij zich in toenemende mate als componist. Zo componeerde hij in 1974 ter gelegenheid van het vierhonderdjarige bestaan van de Leidse Universiteit *Wat Baet de Vreyheyte*, een compositie voor koor, orkest en twee spreekstemmen.

Het is een werk dat al typische elementen voor Lamans componeren in zich draagt. Zo is er de brede waaier van textuele (beter misschien: intellectuele) inspiratiebronnen en referenties. Er komen citaten in voor ontleend aan het Geuzen-liedboek, uit het werk van Herbert Marcuse en Erich Fromm, uit de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*, de Bijbel en zo meer. Dit, door de verspreid opgestelde orkestleden, ruimtelijk geconcepioneerde werk is geheel gebaseerd op een modus die hij ontleende aan een motet van William Byrd.

Apollo beschermt Orestes tegen de Furien, vaasschildering uit 370 v. Chr. van een scène uit Aischylos' *Oresteia*.

Over het gebruik van de modi schreef Laman in *Mens en Melodie* verder het volgende:

'Agamemnon heeft bijvoorbeeld een zestonige modus:

Cis – Dis – Fis – G – A – B;

Klytaimnestra een achttonige:

C – D – Es – F – Ges – As – A – B.

Vervolgens transposeerde ik deze basis-modi tweemaal (bij Agamemnon bijvoorbeeld naar **C – D – F – Ges – As – Bes**), zodat modulaties mogelijk werden. Belangrijk daarbij is, dat elke individuele toon uit deze modi als basistoona van akkoorden kan functioneren, of, als 'liggende toon', het referentiepunt van homofone of polyfone passages kan vormen. Weliswaar gebruikte ik een aantal basisakkoorden (plus uiteraard weer hun transposities), maar ik heb bewust niet gewerkt met een harmonisch schema, omdat de vocale soli (en dus de homofone, melodische lijn) het uitgangspunt voor de hele compositie zijn. Je kan daarom gerust stellen, dat er in feite sprake is van één voortdurende, ononderbroken melodische lijn van begin tot eind, waarbij de tonen, die de onderscheiden modi gemeenschappelijk hebben, als 'scharnierpunten' fungeren.'

Naast een eigen modus hebben de personages ook een eigen instrumentale kleur als karakteristiek. Zo zijn bij Agamemnon trombone en hoorn bepalend, bij Klytaimnestra de saxofoons. De instrumentale bezetting van *Agamemnon* is dan ook eerst en vooral gericht op de ondersteuning van de melodische lijn van de vocale soli. De bezetting bestaat uit een symfonieorkest, uitgebreid met vier saxofoons. Het slagwerk vormt een zelfstandige sectie. Vier musici bespelen een grote hoeveelheid percussieinstrumenten, waaronder een stalen snaar die over een grote staalplaat gespannen is en waarmee de belangrijke toon D hoorbaar wordt gemaakt. Daarnaast vervullen piano, sampler en synthesizer een belangrijke rol, alsook elektronische muziekfragmenten die op band staan. De stemmen worden niet versterkt, behalve die van Aigisthos aan het slot, 'om zijn wraakzucht en bombastische machtswellust meer reliëf te geven.'

Tot nu is het koor ongenoemd gebleven. In het geval van *Agamemnon* is dit alleen een mannenkoor (In *Choëforoi* gebruikt Laman alleen vrouwenkoor en in *Eumeniden* gemengd koor). De koorgedeelten verdeelde hij in meer reflectieve, commentariërende gedeelten, die het mannenkoor voor zijn rekening neemt, en de 'dialogiserende' gedeelten, waarin de koorleider een actieve antagonistische of protagonistische rol vervult. Een hoogtepunt in *Agamemnon* is wat dit betreft het slot, waarin koor en koorleider enerzijds, en Aigisthos en Klytaimnestra anderzijds elkaar op een hectische manier in de haren vliegen:

Koor:

Toe maar! Doe maar dik, vertrap maar
al wat goed is, nu 't nog kan.

Aigisthos:

Reken maar dat u zult boeten
voor dit ergerlijk gehoon!

Koor:

Kraai maar uit en triomfeer maar
als een haan vlak naast zijn kip!

Klytaimnestra:

Let niet op die holle kreten.
Jij en ik, wij zullen hier
heersers zijn en goede heersers,
heersend vanuit dit paleis.

Over de koren schreef Wim Laman in *Mens en Melodie*: 'het is vaak in de lyrische, beschouwende en soms emotionele koren, dat Aischylos de toppen van zijn psychologische en poëtische capaciteiten bereikt. Ik denk, dat hij wat dat betreft de Atheners van zijn tijd, maar ook ons, een spiegel voorhoudt, waarin universele, 'tijdloze' aspecten van het menszijn indrukwekkend en onontkombaar worden voorgesteld.'

De elektronica speelt eveneens een belangrijke rol in Lamans *Agamemnon*. 'De samples zijn gebaseerd op geluiden van een aantal antieke Japanse slaginstrumenten. Natuurlijk doe ik dat niet om het slagwerk van het orkest te vervangen, maar omdat de elektronische technologie de mogelijkheid biedt, allerlei onvermoede klankeigenschappen van die instrumenten tevoorschijn te toveren en te versterken. Die zijn soms vervreemdend, soms bizar, maar meestal theateraal van aard (gelukkig maar...). Op de bandfragmenten staan meer elektronisch gegenereerde geluiden en klanken, maar ook bewerkingen van een aantal concrete geluiden, tekstfragmenten en woorden, die de muzikale aspecten van de opera in een meer abstract kader plaatsen en aan de orkest- en koorklank een andere ruimtelijke werking geven. De bandfragmenten heb ik destijds vervaardigd op het toenmalige Instituut voor Sonologie in Utrecht en ze worden nu bewerkt en gemonteerd bij STEIM in Amsterdam. Overigens is alle elektronica in dit geval in de goede handen van Paul Jeukendrup.'

De toon D, zij werd al genoemd bij de stalen snaar op de stalen plaat, is van elementair belang in *Agamemnon*. Meteen aan het begin van de *Prologue* wordt het fundament van de D gepresenteerd: de toetsenist speelt de D in achtsten; de vijfsnarige contrabassen strijken deze aanzwellend en terugnemend, terwijl de bastrombone en de contrafagot deze basistoon ingetogen presenteren, alvorens de overige contrabassen de D in flageolet spelen. De spanning wordt opgevoerd door tegen dit decor van D's een wrange Gis te leggen: de overmatige kwart, oftewel de tritonius, de *Diabolus in Musica*, de duivel in de muziek. Op deze Gis zal vervolgens het mannenkoor inzetten.

De toon D symboliseert voor Laman het huis Argos, het huis waar Agamemnon de scepter zwaait. Al generaties lang wordt Argos geteisterd door een tomeloos voortrollende spiraal van geweld en tegengeweld. Als herkenbaar element duikt deze toon op tijdens cruciale momenten in alle scènes. 'Met name vanaf het begin van de zesde scène is de D ook weer opvallend aanwezig als Klytaimnestra op het punt staat op een geraffineerde manier het hare toe te voegen aan die geweldsspiraal, en als Cassandra in haar duistere, hallucinante profetieën Agamemnons 'offerdood' en die van haarzelf voorspelt. Met de sprong D-Gis wordt Klytaimnestra's paradoxale karakter muzikaal geïntroduceerd.'

Veel van de noten in *Agamemnon* zijn op een ingenieuze wijze dramaturgisch gemotiveerd. Zo krijgt in de derde scène de synthesizer een melodielijn te spelen in kwarttoonsstemming. Tegelijkertijd klinkt Klytaimnestra's gezang – haast noot voor noot ondersteund door de sopraansax. De hobo zet een dalende beweging in, etherische flageoletten zijn te horen in de strijkers, gedempte celli leggen hieronder voorzichtige tremoli. In de vijfde scène krult de synthesizer zich met een reeks van kwarttonen in kwintolen, sextolen en triolen om de zangpartij van Klytaimnestra. De kwarttonen heeft Laman bedoeld als orkestrale kleuring. 'Ik zie kwarttoonsintervallen als geïntensiverde chromatiek. Maar ik gebruik ze hier ook, om de geprononceerde modus van Klytaimnestra, die in haar melodische lijn en het orkest hoorbaar is, van een 'groezelige' ondertoon te voorzien. Hierdoor ontstaat een wrijving, die betrekking heeft op de manier waarop zij zichzelf voordoet aan Agamemnon en koor, als trouwe, beminnde echtgenote, maar ook als een vasthoudende dwingeland, en haar (op dat moment nog) verborgen intenties. Die wrijving wordt dus muzikaal gesymboliseerd door de duidelijke intervallen te laten overwoekeren door een soort grauwsliuier van de synthesizer.'

Agamemnon heeft een lengte van omstreeks tachtig minuten. Het klavieruittreksel en de orkestpartijen beslaan bij elkaar ongeveer tweeduizend pagina's; de partituur telt zo'n tweehonderddertig bladzijden. Op mijn vraag hoe lang Wim Laman zich uiteindelijk heeft beziggehouden met zijn opera, antwoordde hij: 'ik kan je nauwelijks precies vertellen, hoe lang ik aan de *Oresteia* heb gewerkt. Gelukkig staat er nog steeds geen prikklok naast mijn werktafel. Bij mij is sprake van een langzaam, maar gestaag groeiproces – althans voor wat betreft de *Oresteia*. Natuurlijk heb ik daar niet ononderbroken aan gewerkt. Het is mijn gewoonte, ook wat ik op papier heb staan steeds weer kritisch te bekijken; ik ben nu eenmaal een perfectionist en blijf aan dingen schaven en peuteren tot het mij bevalt. Dus qua werktijd kun je van jaren spreken – vooral de laatste jaren heb ik vrijwel onafgebroken zitten pennen (ja, het is nog steeds dat middeleeuwse monnikenwerk...) Maar alles is toch aan het rollen gebracht tijdens mijn bezoek aan.... Mykene!'

Noten:

¹ De citaten en parafrasen in deze toelichting zijn alle ontleend aan het vijfdelige 'interview-in-briefvorm' voor het tijdschrift *Mens en Melodie*. (Februari 1997, pp. 58–61; maart 1997, pp. 115–118; april 1997, pp. 182–185; mei 1997, pp. 222–225; juni 1997, pp. 278–280.

² De vertalingen in het Nederlands zijn alle van M. d'Hane-Scheltema.

Klytaimnestra doodt Cassandra. Detail uit een vaasschilderij van 430 v. Chr.

Oresteia

Opera in 3 bedrijven
naar Aischylos

1e bedrijf: Agamemnon

Muziek en libretto: **Wim Laman**

Personages

Agamemnon
koning van Argos
(bariton)

Klytaimnestra
vrouw van Agamemnon,
koningin van Argos
(mezzosopraan)

Kassandra
Trojaanse profetes,
door Agamemnon meegevoerd uit Troje
(sopraan)

Aigisthos
minnaar van Klytaimnestra
(tenor)

Koorleider 1
(bas)

Koorleider 2
(bas)

Wachter
(tenor)

Mannenkoor

De Nederlandse tekst in dit program-
maboek is samengesteld uit de ver-
talingen van M. d'Hane-Scheltema en
G. Koolschijn, beide verschenen bij
Atheneum/Polak & Van Gennep,
Amsterdam 1995

Proloog

Het is nacht. Een wachter bevindt zich op het dak van Agamemnons paleis.

WACHTER

De goden smee ik om verlossing van mijn wacht. Dit jaar dat ik op Agamemnons dak moest waken was zwaar. Op ellebogen, als een hond gehurkt, zie ik hier nacht na nacht de sterrengroepen aan, ik ken die luisterrijke heersers die de wereld hitte en kou toestrallen, hemelhoog en koel. En steeds maar wacht ik op dat ene sein, een vuur van fakkellicht, dat ons bericht brengt en ons spreekt van Trojes ondergang. Die hoop beheerst het hart van mijn vorstin – want zij moet denken als een heerser.

KOOR (in het paleis)

Het is nu tien jaar geleden sinds Priamos' machtige tegenstrijders, Menelaos mijn vorst, Agamemnon mijn koning, heersers genadig bij Zeus, zonen van Atreus met dubbele troon en dubbele scepter, met een vloot van duizenden Griekse schepen en een macht aan soldaten vertrokken, ver van dit huis.

Krijgsgeschreeuw uit hun kelen klonk als het krijsen van gieren, wanneer die uitzinnig bedroefd om hun kroost cirkels beschrijven op roeislag van vleugels boven het bergnest waaruit weerloze jongeren zijn weggeroofd.

Scène 1

WACHTER

Een vuursein wordt zichtbaar.
Maar kijk! Een vuursein! God zij dank! Dwars door de nacht meldt het aan Argos' stad een nieuwe dag, een dag van vreugdedansen om een vreugdevol bericht!
Word wakker! Hoor dan!

Ik schreeuw mijn boodschap uit: laat Agamemnons vrouw snel opstaan en direct de zalen laten schallen van jubelkreten – een welluidend antwoord aan dat fakkelschijnsel, als dan werkelijk Trojes burcht veroverd is, zoals dat vuursignaal ons meldt.

'k Verlang ernaar dat deze hand, straks, als hij komt, zijn heersershand mag voelen, dierbaar aan dit huis!

Verder zeg ik maar niets.
Als dit huis zelf spreken kon, zou alles duidelijk zijn... Dat zeg ik graag tot wie mij goed verstaat. Wie niet, hoeft niet te luisteren.

KLYTAIMNESTRA (in het paleis)

Een dageraad met goed bericht wordt uit de schoot van moeder nacht geboren...

De goede tijding wordt alom gehoord. De dag wordt helder. Een koor van mannen, burgers uit Argos, verschijnt.

Scène 2

Klytaimnestra verschijnt.

KOOR

Koningin Klytaimnestra,
Is er hoop? Is er nieuws? Wat is er aan u door betrouwbare bodem bericht, dat u overal offers laat branden?
Voor iedere god in Argos vereerd, vlammen de offeranden.

Hier en alom en hemelhoog reikend spreidt zich de vuurgloed, welig gekoesterd door pure toevloed van heilige olie, gave vanuit het paleis.
Vertel, vertel ons zoveel als u kunt, zoveel als u mag...

KOORLEIDER 1

vertelt van de voorspellingen van Kalchas en het offeren van Ifigeneia:

Mij is vergund mijn lied
aan de leiders te wijden...

Zingen wil ik, hoe die dubbelgekroonde
broers aan het hoofd van Hellas' mannen
– lansen ter hand en handenvol wraak –
werden geleid bij hun uittocht naar Troje
door adelaarsvleugels; de koning der vogels
groette de koning van schepen...

Vlak boven de tent, aan speerworpszijde,
dook er een neer met een zwarte staart,
door er een tweede, witgestaart, en samen tronend hoog op de nok
vraten zij gulzig hun prooi: een haas zichtbaar zwanger van kroost en wreed
in haar laatste sprong gegrepen.

KOOR

Artemis, machtig in mededogen, is vervuld van heilige haat jegens haar vaders gevleugelde dieren,

Klaag maar, klaag voort! Ik hoop dat het goede zal zegevieren.

Zijn dochter waagde hij te doden tot heil der schepen en om wille van vijandschap en vrouwenwraak.

Wij staan hier, Klytaimnestra, in eerbied voor uw macht.
Wanneer een troon zijn koning mist en leeg blijft staan,
eert men de vrouw van de afwezige – zo hoort het.
En u ... als u iets gunstigs hebt gehoord... of niet,
maar toch laat offeren met hoop op goed bericht,
zeg het ons.

KLYTAIMNESTRA

De Grieken hebben Troje sinds vandaag! Die stad is nu vervuld van tweeërlei geluiden, denk ik.
Zo kun je daar winnaars en overwonnenen herkennen aan de stem van hun verdeeld bestaan:
vrouwen, die op het dode lichaam van hun man
of broer liggen te huilen; zoons bij 't grijze hoofd
van wie hun vader was, luid klagend om het lot
van hun geliefden, en hun stem klinkt niet meer vrij...

Straks zal het mensenleed om de gestorvenen
ontwaken en een stoot van nieuwe rampen vormen.
U hoort mij dus. Het zijn de woorden van een vrouw...

adelaars, die voor hun offermaal aanvallen op een zwangere haas, kinderloos voor zij kinderen baart.
Artemis gruwet van hun vraatzucht.

Klaag maar, klaag voort! Ik hoop dat het goede zal zegevieren.

KLYTAIMNESTRA

Een dageraad met goed bericht wordt uit de schoot van Moeder Nacht geboren, ja zo zegt men dat.

Ik breng u vreugde, groter dan u had vermoed:
de Grieken hebben Priamos' stad ten val gebracht.

KOOR

Uit goddeloze daden komt onheil voort. dat blijkt als mensen bovenmatig pralen in huizen overdadig pronkend, boven het goede uit. Wie wijs is vraagt
een leven zonder zorgen en laat hem dat genoeg zijn.

KOORLEIDER 1

Mevrouw, u spreekt verstandig, als een wijze man,
en wat u ons beschreef geeft ons opnieuw vertrouwen.
Ik ga de goden eren met een dankgebed,

Klytaimnestra keert terug naar het paleis.

De straf van Zeus is goed herkenbaar.
Ook nu weer is het spoor te volgen.
Zeus heeft veroordeeld en berecht.

KOOR

God Ares, wisselaar in mensenlevens,
die met zijn weegschaal naast het slagveld zit,
stuurt uit het vuur bij Troje brandstapelresten, duur betaald,
aan nabestaanden toe,
met goedgebogen mensenas de urnen vullend.

In diepe rouw roemt men de dode...

Scène 3

KOORLEIDER 1

Wij zullen spoedig weten of dat wisselvuur
en al die posten van voortseinend fakkellicht
betrouwbaar waren, of dat net als in een droom
iets wat men vurig wenst een waanverschijning blijkt.

Klytaimnestra is in de deuropening verschenen.

KLYTAIMNESTRA

Nee, uw koning zelf zal alles wel vertellen straks.
Ik zal mijn best doen mijn vereerde echtgenoot
de mooiste thuiskomst te bereiden die ik kan.
Beleeft een vrouw ooit zoetere uren dan wanneer
zij voor haar man, die met gods hulp van 't slagveld keert,
de poorten openzet?

KLYTAIMNESTRA

Bij thuiskomst treft hij in 't paleis een trouwe vrouw zoals hij haar verliet, een waakhond voor zijn huis, zacht tegen hem, maar bijtend naar kwaadwillenden, en verder niets veranderd. Al die jaren lang werd alles wat zijn zegel droeg gerespecteerd. Van andere minnaars en de laster daaromheen weet ik nog minder dan van wapensmederij... Dit mag dan trotse taal zijn, maar een taal van waarheid en daarom niet verwerpelijk voor een koningin.

Klytaimnestra gaat het paleis weer binnen.

KOORLEIDER 1

Zo is het inderdaad, u hebt het goed gehoord. Zij spreekt een taal die past bij scherpe luisteraars.

KOOR

Het kwaad van slechte mensen is vaak de moeder van nog jonger kwaad – steeds weer wanneer de voorbestemde dageraad een demon baart, niet te verslaan, een drijfgeest, goddeloos vervuld van donker onheil aardt.

Gerechtigheid vertoont zich in huizen grauw van rook. Zij eert wie leeft in soberheid, van dikvergulde pracht en praal met vuile handen wendt zij zich af. Zij zoekt wat deugt. De macht van geld klinkt haar te vals. Zij stelt aan alles perk en paal.

Scène 4

De stoet van Agamemnon verschijnt.

KOOR

O mijn koning! Verwoester van Trojes burcht!
Hoe spreek ik u aan, o zoon van Atreus!
Hoe moet ik u groeten zonder te veel of zonder te weinig eer, zoals past?

Nu ben ik diep en oprecht verheugd dat deze tocht zo goed is volbracht. U zelf zult wel snel worden ingelicht over wie van de mensen wel of niet volgens recht onze stad bestuurden...

AGAMEMNON

Eerst moet ik Argos en de goden van mijn land begroeten. Zij zijn oorzaak van mijn thuiskomst en ook van de welverdiende straf die ik de stad van Priamos bezorgde. Want de godenwraak luisterde niet naar anderen, maar koos eensgezind voor 'n bloedig, mensendodend, stadvernietigend eindoordeel over Troje. Voor een tegenstem bleef het bij lege handen en verloren hoop. Aan rook herkent men nu de overwonnen stad; wind van het noodlot waait er, as smeult in de wind en zendt een dikke walm van dode rijkdom uit. Hiervoor komt onze onvergetelijke dank de goden toe, nu wij die ongehoorde roof hebben gewroken, nu die stad vanwege 'n vrouw is fijn gemalen in een Griekse tandenbeet van zwaarbewapend manvolk, een wrede leeuw die gulzig likte van het koninklijke bloed.

tot het koor

Een lange aanhef, dit. Ik sprak de
goden aan.
Welaan, voor nader overleg
over de goden en de stad roep ik
weldra
'n vergadering bijeen. Er dient
beraad gevoerd
hoe ons succes ook mettertijd succes-
vol blijft.
En waar behoefte is aan een heil-
zaam medicijn
wil 'k graag proberen het gezwel
van iemandskwaal
te keren, zelfs als vuur of snijmes
nodig zijn.

Scène 5

Nu eerst paleiswaarts. Binnen aan
mijn eigen haard
breng ik de goden daar mijn eerste
welkomstgroet.
Zij begeleidten mij en brachten mij
weer thuis.
Moge de zege die mij volgde blij-
vend zijn.

Klytaimnestra verschijnt in de paleisdeuren.

KLYTAIMNESTRA (*tot het koor*)
Mannen van Argos,
Ik schaam mij echt niet mijn gevoe-
lens voor mijn man
te uiten waar u bij bent. Na verloop
van jaren
vergeet een mens zijn gêne.
Niemand dan ikzelf
weet beter te vertellen hoe ondrage-
lijk
mijn leven was, zolang hij ginds bij
Troje bleef.

tot Agamemnon

Vandaar ook dat je zoon hier nu
niet naast me staat,
dat dierbaar kind uit het verbond
van onze echt,
Orestes. Dat zou passend zijn...

Wat mij betreft: mijn felle tranens-
tremen zijn

nu wel gestuit. Het druppelt zelfs niet
in mij na.

Maar in mijn ogen voel ik de schade
van
doorwaakte nachten, als ik huilend
naar je lang-beloofde vuursignalen
uitzag.

Nu dan lieve vriend,
stap van je wagen af, mijn vorst,
maar zet die voet
die Troje heeft vertrapt niet zo maar
op de grond.
Daar zijn slavinnen voor.

KLYTAIMNESTRA (*tot de slavinnen*)
Kom, jullie! Doe je taak,
spreid snel de kleden uit waarover
hij moet gaan.
Ontrol een purperen pad, waarlangs
Gerechtigheid
hem rechtstreeks leidt naar wat hij
niet meer had verwacht...
De rest zal gaan volgens een plan
dat zeker niet
gedroomd is, maar met steun van
goden zich voltrekt.

AGAMEMNON (*tot Klytaimnestra*)
Als ik dat verdien, verwacht ik zulke
eer toch meer van anderen.

Je hoeft mij niet op te sieren met die
vrouwenpoespas, mij niet als een
oosterling kruiperig toe te kakelen
met luide stem, en spreid mij zeker
niet dat aanstootgevend pad van
kleden.
Want die dienen slechts voor gode-
neer. Ik blijf een sterveling. Wie tot
zijn laatste uur geluk beleeft, die is
pas een gelukkig mens.
Als ik mij altijd daarnaar richt, ben
ik niet bang.

KLYTAIMNESTRA
Maar jij deinst terug uit schroom
voor wat de mensen zeggen.

AGAMEMNON
Zeker het oordeel van mijn volk
weegt mij heel zwaar.

KLYTAIMNESTRA
Hij die geen afgunst wekt, is niet
benijdenswaard.

AGAMEMNON
Het gaat een vrouw niet aan zo
strijdbelust te zijn.

KLYTAIMNESTRA

En 't past een man met voorspoed
dat hij soms ook zwicht.

AGAMEMNON

Wil je me op dit punt dan echt zo
graag verslaan?

KLYTAIMNESTRA

Geef toe. Jij bent de winnaar, ook
wanneer je wijkt.

AGAMEMNON

Als je dit zo graag wilt...
(*Agamemnon stapt van zijn wagen af*)
...als ik op dat purper loop, hoop ik
dat mij niet van omhoog het nijdig
oog der goden treft.
Vervult van angst schaad ik de rijk-
dom van mijn huis door kostbaar
weefsel te beroeren met mijn voeten,
daar blijf ik bij.

AGAMEMNON (*wijst op Cassandra*)

Wat deze vreemde vrouw aangaat,
ontvang haar vriendelijk. Wie zijn
macht zachtvaardig toont wordt door
de goden ook welwillend aangezien.
Want niemand draagt het slavenjuk
uit eigen keus.

Zij, uit zo'n rijke buit een uitverko-
ren bloem, werd mij door 't leger
toegedacht. Zo kwam ze mee. Wel –
nu je mij je wil hebt opgelegd, zal ik
dan maar mijn intocht maken langs
dit purperen pad.

KOOR

Oh mijn koning! Verwoester van
Troje's burcht.
Hoe spreek ik u aan, o zoon van
Atreus.
Hoe moet ik u groeten?

KLYTAIMNESTRA

Het is de zee – en wie kan die ooit
dempen – die kostbare, altijd nieuwe
stromen purpersap voor ons laat
vloeien, verf die onze weefsels kleurt.
Ons huis heeft er heel veel van, heer,
dankzij de gunst der goden. Armoe
lijden is hier onbekend...

KOOR

Geen afweer bestaat nog
voor iemand die in zijn welvaart
Dike's * machtige altaar ruwweg
tegen de grond trapt.

* Dike: godin van de gerechtigheid

KLYTAIMNESTRA

Ik had op voorspraak van 't orakel-
heilighdom
nog veel meer purper voor jouw voet-
stap toegezegd,
als ik daarmee je thuiskeer veilig had
gesteld.

KOOR

Nu klinkt er een treurzang binnen in
me
een Erinys-hymne die ik zonder snaren
voel ontstaan....

Agamemnon loopt langzaam het paleis in.

KLYTAIMNESTRA

Zeus! Algebieder Zeus! Vervul mijn
wensen nu.
Het is uw zorg wat er nu verder
gebeuren gaat.

Klytaimnestra keert terug naar het paleis.

Intermezzo**KOORLEIDER 1**

Waarom zetelt
in mijn hart geen stille hoop –
al die tijd niet sinds de vloot
van het strand de ankerketens
optrok en het varende leger
koers naar Troje koos?

Van hun terugkeer ben ik zelf
ooggetuige...

KOOR

....nu klinkt
er een treurzang binnen in me,
Een Erinys-hymne die ik
zonder snaren voel ontstaan.
Elke kracht waar hoop door leeft
is me heel en al vergaan
en ik spin geen dwaas verlangen
in een hart dat grenzen weet,
dat zich bang voelt opgezweept
in een kolk van dreigend onheil.
Oh, ik bid dat mijn bezorgdheid
leugen blijkt en waan.

KOORLEIDER 1

Maar als donkerrood bloed
door doodslag voortijdig
ter aard is gestort
wie wekt het weer op?
Wie kent de bezweringsgebeden?

KOORLEIDER 1 + KOOR

Als het lot van de één,
zoals de goden bestemmen,
niet door andermans lot werd beperkt,
was mijn hart mijn tong vóór...

Scène 6

Klytaimnestra keert terug en spoedt zich naar Cassandra.

KLYTAIMNESTRA

Ook jij, kom binnen. Jou,
Kassandra, spreek ik aan,
sinds Zeus' genade jou gegund heeft
in dit huis
aan 't offerplengen mee te doen...

Stap van die wagen af, kom, acht je
niet te goed! *Kassandra reageert niet*
Bij ons in huis krijg je wat passend
wordt geacht...

Ik heb geen tijd om hier nog langer
aan de deur
te praten. Bij de haard, het centrum
van ons huis,
wachten de offerdieren om geslacht
te worden.
Als jij er nog aan mee wilt doen,
haast je dan wat.
Mocht je mijn woorden niet ver-
staan, uit onbegrip –
(tot koor) zegt u het dan zonder
stem, in handentaal.

KOORLEIDER 2

Zij vraagt om een gedegen tolk, lijkt
mij, die vrouw
uit Troje. Ze is precies een pasge-
vangen dier.

KLYTAIMNESTRA

Ach, ze is gek en volgt haar eigen
waanideeën...
ze weet niet hoe ze het bit moet dra-
gen,
voor haar drift bloedig is uitge-
schuimd.
Ik zeg geen woord meer. 'k Laat me
niet vernederen!
Klytaimnestra gaat het paleis in

KOORLEIDER 2

Kom, arme vrouw, stap van die
wagen af en draag
vrijwillig 't nieuwe juk dat u wordt
opgelegd.

KOORLEIDER

Ik voel eer medelijden, boosheid
voel ik niet.

KASSANDRA

O! O! Aiaiaai!
Apollo! Apollo!

KOORLEIDER 2

Waarom Apollo? Waarom jammert
u tot hem?
Hij is geen god tot wie je een droeve
klaagzang richt.

KASSANDRA

Apollo! Apollo!
Wegenbeschermer! Mijn vernietiger!
Want nu opnieuw heeft u mij in 't
verderf gestort!
Waarheen, in wat voor woning hebt
u mij gebracht?

KOORLEIDER 2

In het huis van de Atriden. Als u dat
niet weet,
zeg ik het u. U hoort van mij geen
leugentaal.

KASSANDRA

Ai, dit verdoemd paleis! Zo schuldig
aan
familiemoordend mesgeweld,
slachtplaats van mannen, bodem van
misdadig bloed!

KOORLEIDER 2

Die vreemdelinge, lijkt wel, heeft de
speurneus van
een hond; zij zoekt naar bloed en
zal dat bloed ook vinden.

KASSANDRA

Rampzalig wezen, zult u dit
bestaan?
Uw man, de man met wie u slaapt,
besprenkelt u in bad....hoe zeg ik
wat nog komt?
Want straks gebeurt het...

O zie toch, zie wat daar verschijnt!
Een soort van Hadesnet misschien?
Nee, 't is het huwelijksnet dat mede-
plichtig is
aan moord. Ai, laat een klaagzang
klinken zonder eind,
schreeuwen om wraak van steniging
voor dit huis!

KOOR

Naar mijn hart welt een bloedstroom
galkleurig van angst, zoals op het
slagveld
gevallenen treft als het levenslicht
daalt.
Het verderf is nabij!

KOORLEIDER 2

Wat voor een wraakgodin met krijss-
stem nodigt u
naar dit paleis? Uw raadseltaal
maakt mij bezorgd.

KASSANDRA

Ai ai! Ikzelf rampzalig in mijn vrese-
lijk lot!
Ik schreeuw mijn eigen noodlot uit,
naast dat van hem.
Naar wat voor oord heb je mij,
arme, meegesleept?
Alleen om met je mee te sterven,
anders niet.

KOORLEIDER 2

Ai, wat een vloed van ondenkbare
droefenis
stuurt de hemel u toe! Waaraan
dankt u die kwade afloop van de
weg, die u
zelf kunt voorspellen?

Wat u voorspelt sluit aan bij wat u
eerder riep.
Een boze demon valt u aan
en met zijn volle zwaarte dreigend
dwingt hij u een lied vol stervens-
klachten uit te jammeren.
Ik weet niet hoe dit afloopt...

KASSANDRA

Goed dan. 't Orakel zal nu verder
niet meer als een jonggehuwde
bruid door sluiers spreken
Ik spreek niet meer in raadseltaal,
maar rechtstreeks afgaand op het
spoor van wat hier in
't verleden is misdreven.
Dit huis raakt nooit bevrijd van 't
onheilskoor der Wraakgodinnen, dat
zo wonderfraai
wanklanken weet te zingen, want
hun schare huist
hier steeds, wordt steeds brutaler in
een drinkgelag
van louter mensenbloed, en niemand
jaagt ze weg.
Geef eerlijk toe, ja, zweer maar dat
ik spreek en weet
van vroegere misdadigheden in dit
huis.

KOOR

Ik noem mezelf geen groot orakel-
kundige,
verre van dat, maar dit hier duidt op
ongeluk.
Brenge orakels ooit aan de mens
woorden van vreugde? Woordzware
zinnen,
boordevol rampen door goden voor-
speld
maken ons bang om te luisteren.

KOORLEIDER 2

Waarom moet ik dat zweren? Hoe
oprecht dan ook,
't zou niets verhelpen.....

KASSANDRA

Ik kondig u de dood van
Agamemnon aan.

KOORLEIDER 2

Door wie dan? Welke man doet zo
iets vreselijks?!

KASSANDRA

U hebt mijn profetieën blijkbaar
slecht verstaan...

Die vrouw — leeuw met mensen-
klauwen, die een wolf
in bed nam, toen de fiere leeuw het
hol verliet —
slacht mij erbij, weerloze prooi.
Terwijl
ze voor haar man de zwaardpunt
scherpt, roept ze vol trots
dat zij mijn komst naar hier zal wre-
ken met de dood.
Wat moet ik nog in dit bespottelijke
kleed?
Die scepter, deze priesterkoorden
om mijn hals?
Zij slaat de scepter kapot en gooit de koorden weg.
Verrijk een andere vrouw met onge-
luk. Mij niet!

Een hakblok wacht mij, niet mijn
vaders huisaltaar,
een blok, bezoedeld door mijn
warme offerbloed.
Maar zeker volgt op onze dood de
wraak der goden!
Er zal hier iemand komen die ons
beiden wrekt,
een zoon die vaderwraak met moe-
dermoord beslecht.....

KASSANDRA

Ik volg mijn lot en loop mijn doods-
lot tegemoet,
ik spreek tot deze poort als
Hadespoort en 'k bid
dat mij een rake doodsklap treft,
waardoor het bloed

wegvloeit met een snel einde en ik
zonder pijn
en zonder kramp voorgoed mijn
ogen sluiten mag.

KOORLEIDER 2

Mevrouw, u bent heel deerniswek-
kend, toch ook wijs
in alles wat u hebt gezegd. Maar als
u dan
uw lot zo onomwonden kent, begrijp
ik niet
dat u zo kalm, als een offerdier,
naar 't altaar gaat.

KASSANDRA

O, mensen van dit land....
Ik krijs hier niet uit angst, zoals een
vogel in het struikgewas, maar als
een kreet voor u, voor straks,
wanneer ik dood ben en ook zij ver-
moord wordt, vrouw
na vrouw, en man na man, bedro-
gen door zijn vrouw.
Denk dan aan mij — dat vraag ik,
nu ik sterven ga.
Langzaam loopt zij naar het paleis.
Ach, een mensenleven.....

Kassandra gaat het paleis binnen.

KOOR

Onverzadigbaar groot is bij ieder
mens
de honger naar rijkdom. Zelfs men-
sen met geld
verjagen hem niet van de deur, roe-
pen niet:
'Nu mag je hier niet meer binnen.'

Zie hem! Begnadigd door goden-
gunst
mocht hij Priamos' stad overwinnen.
Door goden geëerd keert hij huis-
waarts.
Als hij nu dan moet boeten voor vroe-
ger bloed,
als de een moet sterven om ander-
mans dood
en de straf voor die dood moet betalen —
wie roept er dan ooit, als hij zo iets
hoort,
dat hem louter geluk is beschoren?

Scène 7

Van binnen uit het huis klinken kreten.

AGAMEMNON

Ai ai! Een dodelijke slag heeft mij
geraakt!

KOORLEIDER 2

Stil eens! Iemand roept. Wie roept
daar
dat hij doodgeslagen wordt?

AGAMEMNON

Ai, weer en weer! Een tweede dode-
lijke slag!

KOORLEIDER 2

't Is gebeurd! Ik hoor de kreten,
't zijn de kreten van mijn heer!
Laten wij goed overleggen
wat het veiligst is te doen.

In paniek roepen de burgers door elkaar heen:

Wie wil handelen, moet weten wat hij doet.
Ik zie niet welke raad ik 't beste geven kan.

— Ik weet het ook niet, want ik zie niet in hoe men
door overleg een dode weer tot leven brengt.

— Moeten wij dan ons leven lang hier buigen voor
heersers die dit paleis met bloed bezoedelen?

— Nee, dat 's onduelbaar. Dan is doodgaan beter, ja,
een heel wat betere toestand dan zo'n tirannie.

— Maar kunnen wij dan uit het schreeuwen van die man
bewijzen halen dat hij werkelijk is vermoord?

— We moeten wel goed weten waar
het hier om gaat.
Iets raden of iets zeker weten,
scheelt heel veel.

— Ik voel het meest voor wat bij velen
klinkt: precies
te weten wat met Agamemnon is
gebeurd.
den zichtbaar.

*De paleisdeur gaat open. Klytaimnestra en de dode lichamen van
Agamemnon en Cassandra wor*

KLYTAIMNESTRA

Ik heb dit waagstuk al heel lang
goed overdacht
en eindelijk kwam de zege, zij 't na
lange tijd.

Hier sta ik waar ik sloeg, bij wat 'k
heb aangericht,
en 'k heb het zo gedaan — ik zeg
het openlijk —
dat hij niet vluchten kon noch zich
verdedigen.

Een onontkoombaar vangnet, als bij
vissen, wierp
ik om hem heen, een kostbaar
doodskleed vol verraad,
en tweemaal trof ik hem. Onder
geschreeuw, tweemaal,
verslapt zijn lichaam. Als hij daar
dan languit neerligt,
dien ik een derde slag toe, offergave
voor

die Zeus die onder aarde onze
doden redt!
Reeds stervend brengt hij nog zijn
laatste krachten op,
een felle bloedstraal stoot hij uit, mij
treffend met
een donker sproeisels van bloedrode
druppeldauw,
en ik werd dankbaar, dankbaar als
een graanveld dat
bij 't springen van de knoppen milde
regen voelt.

't Is dat een vreugdeoffer niet bij
doden past,
maar 't zou nu op z'n plaats zijn,
meer dan op z'n plaats,

KOORLEIDER 2

Wij schrikken van uw woorden. Zo
verbazend hard!

Dat u ten koste van uw man zo'n
toon aanslaat!

KLYTAIMNESTRA

— ik spreek zonder de minste angst
tot u,

tot mensen met ervaring.

Zie Agamemnon, zie mijn echt-
genoot, de dode prooi van deze
rechterhand,
dit zeer rechtvaardig werktuig.

KOOR

Mijn koning, mijn koning,
hoe voelt u mijn tranen,
hoe spreek ik u van mijn liefde?
Daar ligt u, verstrikt in het web van
een spin,
beroofd van het leven, gestorven in
smaad.

KOOR

Gif moet u hebben gegeten,
schadelijk kruid, koningin,
gifdrank uit zeenat getrokken.
Wat nam u in, dat u kwam tot een
daad
die de volksmond vervloekt?
Alles verdaan en vertrapt, koningin,
verjaagd wordt u straks door uw
stad, voorgoed
voor uw burgers een voorwerp van
duistere haat.

KLYTAIMNESTRA

Nú wijst u mij de stad uit en u straft
mij met
de haat der burgers en de vloek van
't hele volk.

Maar vroeger zei u nooit iets over
deze man
die achteloos, als gold het 't leven
van een schaap
zijn eigen dochter slachtte, kind van
al mijn pijn,
en dat als hulp tegen die wind uit
Thrakië!

Moest u hem toen niet straffen voor
zo'n gruweldaad
en bannen uit dit land? Maar voor
mijn daden toont
u plots de aandacht van een strenge
rechter.

KOORLEIDER 2

Hoogmoed bezielt u. Uw zinnen
spreken te trots, koningin.
Binnen uw hart juicht waanzin
over een onheil dat druip van
moord,
en het spatten van bloed
straalt van uw blikken uit, koningin.
Straks zult u, verguisd en van vrien-
den beroofd,
wegens doodslag met doodslag wor-
den beboet.

KLYTAIMNESTRA

In naam van het recht, dat is voltrok-
ken voor mijn kind,
in naam der Furiën, voor wie ik deze
man
gedood heb — angst, geen schim van
angst treedt in dit huis

zolang Aigisthos hier in onze haard
het vuur
laat vlammen, hij die mij aldoor al
heeft behoed
en mijn voornaamste schild is, als ik
mij moet weren.

KLYTAIMNESTRA

Dit soort zorgen te hebben hoort niet
tot úw taak. Ik bracht hem ten val
en ter dood en ik draag hem ten
grave.
Geen klaagzang in dit huis,
nee, Ifigeneia, zijn kind,
zal haar vader verheugd, zoals past,
tegemoet gaan...

KLYTAIMNESTRA

Ja! Opnieuw is dit woord
naar waarheid gesproken.

KOOR

Ai, ai, had de aarde mij maar ver-
zwolgen
nog voor ik hem uitgestrekt zal lig-
gen
op de bodem van 't zilveromrande
bad.
het rouwlied?

KOOR

Verwijt wordt met verwijt beant-
woord
en 't valt mij zwaar partij te kiezen.
De dader wordt gedood; wie doodt,
moet boeten.
Zolang als Zeus zo hooggetroond is,
krijgt
de zondaar straf. Dat is een goden-
wet.
Wie kan die doem, die onheilskiem
uit huis
verjagen? Dit geslacht zit steeds
aan onheil vastgenageld.

Scène 8

Aigisthos verschijnt, van buiten komend, met zijn lijfwacht.

AIGISTHOS

Vreugdevol daglicht, als een dag
vergelding brengt!
nu ik die man zie liggen in de wind-
selen
der Wraakgodinnen — heerlijk
schouwspel voor mijn oog —
boetend voor moorden die zijn
vader heeft begaan.
Zelf heb ik de moord beraamd, en
dat met 't volste recht.

Ik derde zoon, lag nog als baby in
de wieg
toen 'k met mijn arme vader hier
werd weggejaagd.
Eenmaal volwassen kwam ik terug,
gerechtigheid
dreef mij, mijn doel was deze man,
al bleef ik zelf
op afstand; ik bedacht het hele
snode plan,
en nu ik hem omringd zie door een
muur van wraak
zou zelfs mijn eigen dood voor mij
een goede zaak zijn.

KOORLEIDER 2

Aigisthos, dit gepraal in rampspoed
keur ik af.
U zegt dat u hem doelbewust de
dood in joeg
en zonder hulp die trieste moord
hebt uitgebroed?
Dan denk ik dat uw zondig hoofd de
vloek van 't volk,
een steniging, niet kan ontgaan, ver-
sta mij goed.

AIGISTHOS

Zo, vindt u dat? U bent toch iemand
die aan boord
het lage roeiwerk doet? De kapitein
van 't schip
staat op het dek. U merkt nog wel —
oud als u bent —
hoe zwaar het valt commando's te
eerbiedigen.

Celstraf en honger kunnen zelfs de
ouderdom
een lesje leren! Samen zijn ze mees-
ters in
gedachtenspoeling. Ziet u niet wat
voor uw ogen
gebeurd is? Trap niet tegen prikkels,
dat doet pijn!

KOORLEIDER 2

Een vrouw, dat bent u! U zat hier te
wachten tot
hij thuiskwam uit de oorlog, ú
besliep het bed
van onze veldheer en beraamde
deze moord!

AIGISTHOS

Ach, al uw woorden zijn één diepe
tranenstroom.
Maar u verveelt ons met uw kinder-
lijke kreten
en zult dat voelen! 'n Sterke hand
maakt u wel tam!

KOORLEIDER 2

U bent dus voortaan heerser over
Argos?

AIGISTHOS

Het zetten van de val was hier toch
vrouwenwerk.
Ik was vanouds zijn tegenstander,
dus verdacht.
Ik zal proberen in zijn plaats en met
zijn macht
koning van 't volk te zijn. Ieder
opstandig dier
wordt straf door mij beteugeld.

KOOR + KOORLEIDER 2

Waarom hebt u dan zelf niet met uw
boze ziel
die man vermoord? En waarom
moest u voor een vrouw
die schande voor dit land en alle
goden hier
voltrekken? Leeft Orestes dáárom ver
van hier
om na zijn terugkomst en geholpen
door het lot
almachtig moordenaar te worden
van dit paar?

Aigisthos wenkt zijn lijfwacht naderbij.

AIGISTHOS

Als u zo blijft doen en spreken
merkt u snel wat daarop volgt!
Kom, paleiswacht, aangetreden!
Er is nu al werk te doen.

KOOR

Wij ook, mannen, aangetreden!
Grijp het zwaard goed in de hand!

AIGISTHOS

Ik wil graag mijn leven geven,
ja, ook ik grijp naar het zwaard.

KOOR + KOORLEIDER 2

Geven, zegt u! Maar wij némen.
Wij beschikken wel voor u!

KLYTAIMNESTRA

Laat toch, liefste, nee, niet verder!
Er is kwaad genoeg gedaan.
Wat wij hier in handen hebben
is al vreselijke oogst
en er is verdriet genoeg. Nee,
bloedvergieten hoeft niet meer.

AIGISTHOS

Ongehoorde taal! Die lieden
slingerden mij een boeket
boze woorden toe en waren
duidelijk op vergelding uit.
Ook een koning reageert dan
buiten zijn gezond verstand.

KOOR + KOORLEIDER 2

't Is in Argos geen gewoonte
lafaards te bekwispelen!

AIGISTHOS

Wat? Er komen nog wel dagen
dat ik u dit vergelden zal!

KOOR + KOORLEIDER 2

Niet wanneer de demon ingrijpt
en Orestes hierheen stuurt.

AIGISTHOS

Dat soort vluchtelingen, weet ik,
voedt zich vaak met loze hoop.

KOOR + KOORLEIDER 2

Toe maar! Doe maar dik, vertrap
maar
al wat goed is, nu 't nog kan.

AIGISTHOS

Reken maar dat u zult boeten
voor dit ergerlijk gehoon!

KOOR + KOORLEIDER 2

Kraai maar uit en triomfeer maar
als een haan vlak naast zijn kip!

KLYTAIMNESTRA

Let niet op die holle kreten.
Jij en ik, wij zullen hier
heersers zijn en goede heersers,
heersend vanuit dit paleis.

Biografieën

De sopraan **Susan Narucki** werkte met dirigenten als Pierre Boulez, Zubin Metha, Nikolaus Harnoncourt, Kent Nagano en Oliver Knussen. Zij trad op met het New York Philharmonic Orchestra en, in Europa, met Concentus Musicus Wien, Ensemble Modern, Asko Ensemble, London Sinfonietta en Nederlands Philharmonisch Orkest. In het seizoen 1992-'93 kwam haar doorbraak in Europa toen zij onder meer meewerkte aan een opvoering van Louis Andriessens *De Materie* (met Reinbert de Leeuw en het Schönberg Ensemble). Tijdens het Holland Festival 1994 trad zij op in een opvoering van Rob Zuidams *FREEZE!*. Susan Narucki is ook actief als operazangeres. Zo zong ze hoofdrollen in werken van Mozart, Händel, Donizetti, Ravel en Richard Strauss.

De mezzosopraan **Susan Bickley** maakte haar operadebuut bij de Maggio Musicale in Florence met de rol van Prosperina in Monteverdi's *Orfeo*. Daarna zong zij tal van operarollen bij de Glyndebourne Touring Company, de Glyndebourne Festival Opera, de English National Opera, Covent Garden, de Opéra de Bastille, de San Francisco Opera en de Opera van Vlaanderen. Daarnaast trad zij op met het London Symphony Orchestra, The Philharmonia, het London Philharmonic Orchestra, London Sinfonietta en Ensemble InterContemporain. Tijdens de Salzburger Festspiele 1994 was zij soliste in een uitvoering van Ligeti's Requiem. In de zomer van 1995 werkte zij mee aan uitvoeringen door Les Arts Florissants van Beethovens *Missa Solemnis* in o.a. Wenen en Parijs.

Het repertoire van de tenor **William Lewis** reikt van Mozart tot Schönberg. De afgelopen jaren heeft hij meer dan honderd rollen vertolkt in vijftig operahuizen over de hele wereld. Bij de Metropolitan Opera kon men hem (onder meer) horen als Rodolfo, Cavaradossi, Pinkerton, Macduff, Arrigo, Alfredo, Turiddu, Romeo, Aeneas en Idomeneo. Bij de San Francisco Opera zong hij o.a. de rollen van Sergej (*Lady Macbeth van Mtsensk*) en Boris (*Kát'a Kabanová*). Verder trad hij op in de Scala, de Opéra de Paris, La Fenice in Venetië, de Maggio Musicale in Florence en de opera van Keulen, en tijdens de Salzburger Festspiele, het Edinburgh Festival en het festival van Spoleto.

De bariton **Omar Ebrahim** is actief als concert- en operazanger. Hij is zowel betrokken bij opvoeringen van opera's uit het klassieke repertoire, als bij hedendaagse-muziektheaterproducties. Bij de Glyndebourne Festival Opera zong hij in Nigel Osborne's *The Electrification of the Soviet Union*, bij de Glyndebourne Touring Opera vertolkte hij een rol in Birtwistle's *The Second Mrs. Kong* en bij Covent Garden werkte hij mee aan Berio's *Un re in ascolto*. Ook nam hij deel aan een uitvoering, in Parijs, van Ligeti's *Aventures, nouvelles aventures* door het Ensemble InterContemporain onder leiding van Pierre Boulez.

De bas **Harry Peeters** studeerde zang aan het conservatorium in Maastricht en vervolgde zijn studie in Wenen. Direct na zijn afstuderen werd hij gevraagd te komen zingen bij de Wiener Volksoper, waarna hij te gast was bij het Staatstheater in Darmstadt en de Deutsche Oper am Rhein in Düsseldorf. Hij zong in operahuizen en concertzalen in onder andere Londen, Amsterdam, Bonn, München, Berlijn, Parijs, Salzburg, Tokyo, Los Angeles en San Francisco. Hij werkte met dirigenten als Claudio Abbado, Sir Neville Marriner, Sir Colin Davis, Edo de Waart, Carlo Maria Guilini en Seiji Ozawa.

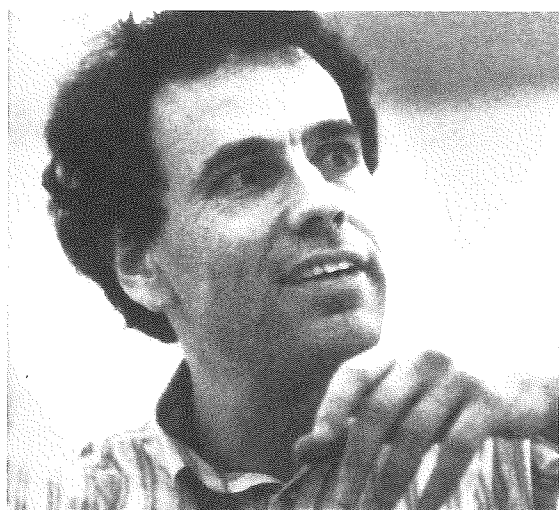
De bas-bariton **Henk van Heijnsbergen**, vast verbonden aan het Groot Omroepkoor, dankt zijn internationale reputatie onder meer aan zijn talrijke uitvoeringen van werken van Stockhausen onder leiding van de componist zelf. In het seizoen 1991-'92 was hij bij De Nederlandse Opera Gefangener in *Fidelio* en Wächter der Stadt in *Die Frau ohne Schatten*. In 1993 was hij rol Snug in Britten's *A Midsummer Night's Dream* (De Nederlandse Opera) en tijdens het Holland Festival 1994 zong hij in *Maschinist Hopkins* van Max Brand. Bij de Vlaamse opera zong hij o.a. in *Don Carlos*, *La forza del destino* en *Tosca*.

Het **Radio Symfonie Orkest** maakt deel uit van het Muziekcentrum van de Omroep en staat geheel ten dienste van de Nederlandse zendgemachtigden. Zo kan het orkest in samenspraak met de omroepen zijn artistieke beleid en speelcultuur een eigen inhoud geven. Het orkest heeft met name op de gebieden van de

concertante opera en het oratorium een grote reputatie opgebouwd en geniet tevens grote bekendheid door de medewerking aan de Internationale Dirigenten Meesterklas. Het orkest werkt veelvuldig met dirigenten als Reinbert de Leeuw, Stanislaw Skrowaczewski, Gabriel Chmura en Kenneth Montgomery. Met ingang van dit seizoen is Eri Klas chefdirigent. Kees Bakels, voorheen chefdirigent, is vaste gastdirigent.

Het **Groot Omroepkoor** is met 79 vocalisten het grootste professionele koor in Nederland. Het repertoire omvat vrijwel de gehele koorliteratuur vanaf de Barok tot hedendaagse composities. Het koor werkt regelmatig samen met het Radio Filharmonisch Orkest en het Koninklijk Concertgebouw Orkest onder dirigenten als Edo de Waart, Valery Gergiev, Riccardo Chailly, Bernard Haitink, Nikolaus Harnoncourt en John Eliot Gardiner. Het Groot Omroepkoor splitst zich regelmatig in kleinere ensembles. Dirigenten zijn, onder anderen, Ton Koopman, Frans Brüggen en Peter Eötvös.

Sedert seizoen 1993-'94 is de uit de Verenigde Staten afkomstige dirigent en bariton Martin Wright chefdirigent. Wright begon zijn carrière bij het koor in 1991 bij een uitvoering van Beethovens *Missa Solemnis* o.l.v. Edo de Waart. Hij combineert zijn functie met die van *Chorus Master* van de opera van San Diego, een post die hij eerder bekleedde bij de operagezelschappen van Los Angeles en Arizona.

Ed Spanjaard werd in 1948 in

Haarlem geboren en kreeg zijn opleiding in Amsterdam en Londen. Hij assisteerde Haitink, Solti en Von Karajan en was staflid van de opera in Glyndebourne en de Royal Opera Covent Garden in Londen.

Spanjaard was vaste dirigent van het Nederlands Ballet Orkest en het Limburgs Symphonie Orkest, leidde vrijwel alle Nederlandse orkesten en vervulde in diverse landen gastdirecties. De laatste jaren profileert Spanjaard zich zowel als operadirigent als op het terrein van de hedendaagse muziek. Bij de opera van Vancouver dirigeerde hij *Carmen*, in de zomer van 1991 leidde hij het Residentie Orkest bij een succesvolle produktie van Verdi's *Aïda*, met het Nieuw Ensemble bracht hij tijdens Holland Festival 1994 de wereldpremière van twee Chinese opera's, *Wolvendorp* en *The Death of Oedipus*, en dit seizoen dirigeerde hij *Rigoletto* bij De Nederlandse Opera. Daarnaast werkte Spanjaard o.a. met de radio-orkesten van Rome, Milaan en Lugano en in Parijs met het Ensemble InterContemporain en L'Itinéraire. Sinds 1982 is hij vaste dirigent van het Nieuw Ensemble.

COLOFON

Dit is een uitgave van
het Holland Festival
Kleine-Gartmanplantsoen 21
NL-1017 RP Amsterdam
telefoon 31 (0)20.627 65 66
telefax 31 (0)20 620 34 59
e-mail: hollfest@xs4all.nl
internet:
<http://www.xs4all.nl/~hollfest>

Opmaak: Berendina Bakker
Eindredactie: Peter Janssen
Assistentie/beeldredactie:
Cathalijne de Wilde
Coverontwerp: Studio Anthon Beeke
Drukwerk: Stadsdrukkerij Amsterdam

Hoofdbegunstiger

VSF FONDS

Stichting VSB Fonds steunt initiatieven in de Nederlandse samenleving met een sociale, culturele of educatieve strekking, evenals projecten op het gebied van natuurbehoud. Aldus geeft het Fonds opnieuw inhoud aan de oorspronkelijke maatschappelijke idealen van VSB Bank.

Sponsors

Audi/Pon's Automobielhandel B.V.
All Nippon Airways Co.
BankGiroLoterij
Bols Nederland
Buma/Stemra
Fuji Photo Film B.V.
Honda Motor Co.
Hotel Okura Amsterdam
The Japan Foundation
Japanese Chamber of Commerce
and Industry
Kikkoman Co.
Koninklijke Ahold nv
Koninklijke PTT Nederland NV
De Lotto/
Stichting de Nationale Sporttotalisator
The Nippon Foundation
Medimax Group B.V. Amsterdam

Sponsors

Nederlandse Spoorwegen NV
NOG Verzekeringen
SAS Scandinavian Airlines
Stadsdrukkerij Amsterdam
Vrij Nederland
de Volkskrant B.V.
Yakult Europe B.V.

Fondsen

Prins Bernhard Fonds

Subsidiënten

Ministerie van OCenW
Ministerie van Economische Zaken
Ministerie van Buitenlandse Zaken
Gemeente Amsterdam

Holland Festival Vriendenkring

Alcatel Nederland BV
ABN-AMRO Bank N.V.
Amsterdam RAI
Delta Lloyd Verzekeringsgroep NV
EOE-Optiebeurs
Hillen & Roosen B.V.
Kamer van Koophandel en Fabrieken
voor Amsterdam en Haarlem
Koninklijke Ahold nv
Koninklijke Nederlandse Toeristen-
bond ANWB
Koninklijke PTT Nederland NV
De Nederlandsche Bank N.V.
NOG Verzekeringen
Rabobank
SENS Stichting Exploitatie
Nederlandse Staatsloterij
Shell Nederland B.V.
VNU B.V.
Stichting VSB Fonds

De zichtbaarheid in de stad
van het Holland Festival is
vergroot door de
Stadsdrukkerij Amsterdam

